

ANDRZEJ SZAMBELAN

PODZIAŁ PRACY JAKO KATEGORIA EKONOMICZNA

UWAGI WSTĘPNE

Podstawę istnienia i rozwoju społeczeństwa stanowi produkcja materialna¹. Sposób produkcji życia materialnego warunkuje społeczny, polityczny i duchowy proces życia w ogólności². Konieczność produkcji wynika stąd, że bogactwa przyrody, jakie spotykamy w danym miejscu i czasie, są ilościowo ograniczone, głównie w tym sensie, że większość z nich występuje w formie nie przystosowanej do zaspokojenia różnorodnych potrzeb ludzkich. Wynika stąd obiektywna konieczność przetwarzania tych bogactw w użyteczne przedmioty, zdolne zaspokoić potrzeby ludzi. Konieczność produkcji uwarunkowana jest zatem głównie dwoma czynnikami: po pierwsze — istnieniem różnorodnych i stale rozszerzających się potrzeb ludzkich; po drugie — ograniczoną ilością dóbr, jakie daje ludziom przyroda w gotowej postaci, bowiem większość bogactw przyrody występuje w formie nie przystosowanej do zaspokojenia potrzeb ludzkich. Człowiek obdarzony władzami umysłowymi i siłami fizycznymi — pisze F. Skarbek — wystawiony jest na działanie potrzeb nieustannie się w nim odzywających i ciągle zajęty jest usilnym staraniem o utrzymanie i polepszenie swego bytu³.

Ludzie produkują dobra materialne nie w pojedynkę, lecz wspólnie, jako grupy, jako społeczeństwa. Dlatego produkcja jest zawsze i we wszelkich warunkach produkcją społeczną, a praca działalnością człowieka społecznego. Społeczny charakter produkcji wynika ze społecznego charakteru pracy. Ludzie, którzy produkują dobra, nie pracują w odosobnieniu. Praca poszczególnych jednostek zazębia się i łączy: ludzie współpracują ze sobą i pracują wzajemnie dla siebie. Współpraca ludzi w produkcji nazywa się kooperacją i praca ludzi wzajemnie dla siebie odbywa się w postaci podziału pracy, dzięki któremu poszczególne jednostki specjalizują się w pewnych rodzajach pracy. W ten sposób praca jedno-

¹ Por. *Ekonomia polityczna*, Akademia Nauk ZSRR, Warszawa 1963, s. 9.

² K. Marks, *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*, Warszawa 1953, s. 5.

³ F. Skarbek, *Ogólne zasady nauki gospodarstwa narodowego*, t. I, Warszawa 1955, s. 21 i 22.

stki jest tylko częścią łączącej się i powiązanej wzajemnie pracy wszystkich członków społeczeństwa; jest częścią pracy społecznej, której wytworem są dobra służące bezpośrednio lub pośrednio do zaspokojenia potrzeb ludzkich w społeczeństwie⁴.

Rozwój produkcji materialnej prowadzi do rozwoju sił wytwórczych, do rozwoju narzędzi pracy, a te prowadzą do zmian różnych form życia społecznego, w tym również podziału pracy. Podział pracy, jego przyczyny i skutki, a przede wszystkim jego znaczenie dla rozwoju bogactwa narodowego są przedmiotem badań pierwszych trzech rozdziałów dzieła A. Smitha⁵. Jednak Smith opierał swą analizę na podziale pracy w obrębie warsztatu, który — jak pisze K. Marks — różni się od podziału pracy wewnątrz społeczeństwa nie tylko stopniem, lecz samą swą istotą. Ekonomia polityczna, która dopiero w okresie manufaktury zaczyna występować jako odrębna nauka, rozpatruje w ogóle społeczny podział pracy wyłącznie z punktu widzenia rękodzielniczego podziału pracy⁶. Marks przeprowadził krytykę ujęcia tego zagadnienia jako tylko ilościowych związków, techniczno-organizacyjnych, a nie jakościowych, tj. społeczno-ekonomicznych.

Podział pracy nie został bynajmniej pozbawiony znaczenia, jakie nadał mu Smith, ale Marks stanowczo zaprzecza, jakoby musiał być związany z wymianą⁷. Społeczny podział pracy — pisze Marks — jest warunkiem istnienia produkcji towarowej, chociaż na odwrót, produkcja towarowa nie jest warunkiem istnienia społecznego podziału pracy. Podczas gdy podział pracy w całokształcie społeczeństwa, czy to dokonywany się drogą wymiany towarów, czy też niezależnie od niej, właściwy jest najrozmaitszym ekonomicznym formacjom społeczeństwa — rękodzielniczy podział pracy jest zupełnie swoistym tworem kapitalistycznego sposobu produkcji⁸. Analiza oraz krytyka Marksa i innych wybitnych przedstawicieli ekonomii politycznej idzie w kierunku badań podziału pracy jako kategorii ekonomicznej i wszystkich konsekwencji z tym związanych, jak również w kierunku odróżnienia różnych rodzajów i form podziału pracy.

EKONOMICZNA KATEGORIA PODZIAŁU PRACY

Praca organizuje się i dzieli rozmaicie, stosownie do narzędzi, jakimi rozporządza. Prawideł podziału pracy nie ustala prawodawca. Rodzą się one początkowo pod wpływem warunków wytwórczości materialnej i do-

⁴ O. Lange, *Ekonomia polityczna*, t. I, Warszawa 1961, s. 16.

⁵ A. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactw narodów*, t. I, Warszawa 1954.

⁶ K. Marks, *Kapitał*, t. I, Warszawa 1951, s. 382 i 393.

⁷ P. M. Sweezy, *Teoria rozwoju kapitalizmu*, Warszawa 1957, s. 42.

⁸ K. Marks, *Kapitał*, op. cit., s. 44 oraz 387.

piero znacznie później nabrały znaczenia praw⁹. Różnym stopniom rozwoju sił wytwórczych odpowiadają różne formy życia społecznego. Ludzie — pisze Marks — nie panują swobodnie nad swymi siłami wytwórczymi, podstawą całej ich historii, gdyż wszelka siła wytwórcza jest siłą nabytą, wytworem poprzedniej działalności. Tak więc siły wytwórcze są wynikiem praktycznej energii ludzkiej, lecz sama ta energia uwarunkowana jest okolicznościami, w jakie są stawiane przez uzyskane już siły wytwórcze, przez istniejącą przed nimi formę społeczną, której nie stwarzają, która jest produktem poprzednich pokoleń. Dzięki prostemu faktowi, że każde następne pokolenie zastaje uzyskane przez poprzednie pokolenie siły wytwórcze, które służą mu za surowiec do nowej produkcji, powstaje w historii ludzi pewien związek, powstaje historia ludzkości, która tym bardziej jest historią ludzkości, że rozwinęły się siły wytwórcze ludzi, a wskutek tego rozwinęły się ich stosunki społeczne. Ludzie nigdy nie rezygnują z tego, co osiągnęli, nie znaczy to jednak, że nigdy nie rezygnują z tej formy społecznej, w jakiej osiągnęli pewne siły wytwórcze. Wręcz przeciwnie — żeby nie utracić osiągniętego wyniku, żeby nie utracić owoców cywilizacji, ludzie muszą, z chwilą gdy rodzaj i sposób ich stosunków nie odpowiada już uzyskanym siłom wytwórczym, zmieniać wszystkie odziedziczone formy społeczne. Tak więc formy ekonomiczne, w jakich ludzie produkują, konsumują, wymieniają, są przejściowe i historyczne¹⁰. Z uzyskaniem nowych sił wytwórczych ludzie zmieniają swój sposób produkcji, a ze sposobem produkcji zmieniają się wszystkie stosunki ekonomiczne, które były tylko koniecznymi stosunkami tego, określonego sposobu produkcji.

Podział pracy jest jedną z istotnych form społecznych, jest kategorią ekonomiczną o szerokim zasięgu historycznym, występującą w różnej postaci w zależności od stopnia rozwoju sił wytwórczych¹¹. Marks pisze, że podział pracy jest kategorią ekonomiczną, podobnie jak konkurencja,

⁹ K. Marks, *Nędza filozofii*, Warszawa 1948, s. 174 i 176.

¹⁰ K. Marks, *List do P. W. Annenkowa*, w: Marks—Engels, *Dziela wybrane*, t. II, Warszawa 1949, s. 422 i 423.

¹¹ W drugim tomie *Ekonomii politycznej* O. Langego znajdujemy nowe ujęcie stosunków produkcji. Dzieli je mianowicie na dwa rodzaje, które są od siebie wzajemnie zależne. Stosunki produkcji są to stosunki między ludźmi, które zawiązują się w procesie produkcji. Wynikają one stąd, że proces produkcji jest procesem społecznym, w którym ludzie współpracują i pracują wzajemnie dla siebie. W tym społecznym procesie istnieje kooperacja prosta oraz podział pracy, istnieją też rozmaite formy własności środków produkcji. Wynikają stąd dwa rodzaje stosunków produkcji. Jeden rodzaj to stosunki produkcji, które powstają, kształtują się przy kooperacji w procesie pracy; nazwiemy je *stosunkami kooperacji*. Drugi rodzaj to stosunki produkcji kształtujące się na podstawie zawłaszczenia środków produkcji istniejącego w danym społeczeństwie; nazwiemy je *stosunkami własności*. Stosunki kooperacji wynikają bezpośrednio z kooperacji prostej i podziału pracy i wiążą się z techniką stosowaną w procesie produkcji O. Lange, *Ekonomia polityczna*, t. II, Warszawa 1966, s. 62 i 63.

kredyt itd., przy czym każdy rodzaj i sposób podziału pracy miał szczególne narzędzia produkcji. Rozwijając swoje siły wytwórcze, tzn. żyjąc, ludzie rozwijają pewne stosunki między sobą, przy czym rodzaj tych stosunków zmienia się wraz ze zmianą i rozwojem owych sił wytwórczych. Kategorie ekonomiczne to tylko abstrakcje tych realnych stosunków; są one prawdami o tyle tylko, o ile te stosunki istnieją. Należy więc je traktować jako coś wyabstrahowanego z rzeczywistych, przemijających, historycznych stosunków społecznych¹².

Tak więc zjawiska i procesy społeczno-gospodarcze odzwierciedlają stosunki zachodzące między ludźmi w procesie produkcji i podziału dóbr materialnych służących zaspokojeniu naszych potrzeb. Istotna treść tych stosunków zostaje za pomocą abstrakcyjnych dociekań zogniskowana w kategoriach ekonomicznych, które wyrażają ogólne własności, wspólne elementom procesu gospodarczego występujących w danych warunkach, tj. wspólne własności określonych działań i stosunków ekonomicznych¹³.

RODZAJE PODZIAŁU PRACY

Podział pracy jako kategoria o szerokim znaczeniu może być rozpatrywany z wielu punktów widzenia, zarówno w ujęciu rzeczowym, czasowym, jak i przestrzennym. Piszemy o społecznym podziale pracy¹⁴, technicznym podziale pracy¹⁵, zawodowym podziale pracy¹⁶, międzynarodowym podziale pracy¹⁷ itd.¹⁸ W polskim piśmiennictwie ekonomicznym temu zagadnieniu szczególnie dużo miejsca poświęcił Fryderyk Skarbek¹⁹, od którego główne myśli w tym zakresie przejmujemy i na którego się powołujemy K. Marks.

¹² Czy ustrój kastowy nie był pewnym podziałem pracy? — pisze Marks, A ustrój korporacyjny czy nie był innym podziałem pracy? A podział pracy w systemie manufaktury, który zaczyna się w połowie XVII, a kończy się w Anglii w drugiej połowie wieku XVIII — czy nie jest całkiem odmienny od podziału pracy w wielkim przemyśle, w przemyśle nowoczesnym? (K. Marks, *List do P. W. Annenkowa*, op. cit., s. 424—426).

¹³ Por. S. Żurawicki, *Kategorie i prawa ekonomiczne*, w: *Ekonomia polityczna — kapitalizm*, Warszawa 1966 s. 44; tegoż autora *Ekonomia polityczna a matematyka*, Warszawa 1961, s. 49 i dalsze; O. Lange, op. cit., t. I s. 92 i 93; *Ekonomia polityczna*, Akademia Nauk ZSRR, op. cit., s. 17.

¹⁴ K. Marks, *Kapitał*, t. I, op. cit., s. 378.

¹⁵ J. Kortan, *Wewnątrzzakładowy podział pracy i jego ekonomiczne konsekwencje*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1965, s. 1 (maszynopis powielany).

¹⁶ E. Taylor, *Teoria produkcji*, Warszawa—Łódź 1947, s. 43.

¹⁷ S. Jędrzychowski, *Ekonomiczna efektywność międzynarodowego socjalistycznego podziału pracy*, w: *Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej*, Warszawa 1964, s. 97—115.

¹⁸ Por. B. Haus, *Formy organizacji pracy w przemyśle*, Warszawa 1964, s. 127—159, oraz Z. Gajczyk, *Mała encyklopedia ekonomiczna*, Warszawa 1961, s. 504 i 505

¹⁹ F. Skarbek, op. cit., rozdział X i XII, s. 65—88.

Jeżeli bierzemy pod uwagę samą tylko pracę, to rozdział produkcji społecznej na wielkie działy, jak rolnictwo, przemysł itd., możemy nazwać ogólnym podziałem pracy, rozszczepienie tych działów produkcji na rodzaje i odmiany — szczegółowym podziałem pracy, a podział pracy w obrębie warsztatu — jednostkowym podziałem pracy²⁰. Ogólny i szczegółowy podział pracy w rozumieniu Marksa stanowi łącznie podział pracy w obrębie społeczeństwa; nazywamy go zwykle społecznym podziałem pracy. Rozwija się on wraz z różnicowaniem narzędzi pracy, które różnicują coraz bardziej gałęzie przemysłu wytwarzające te narzędzia. Ten społeczny podział pracy rozwija się pierwotnie jako naturalny podział pracy na tle różnic płci i wieku, czyli na podstawie czysto fizjologicznej²¹. Dalszy rozwój społecznego podziału pracy, kolejne jego szczeble scharakteryzował F. Engels²².

Społeczny podział pracy Marks przeciwstawia w kapitalizmie jednostkowemu podziałowi pracy, wykazując obok licznych analogii i wzajemnych związków istotne różnice, o czym już wspomniano. Jest to więc w kapitalizmie odrębny od społecznego rodzaj podziału pracy. Jednostkowy podział pracy nazywany jest również technicznym, wewnątrz przedsiębiorstwa²³. Polega on na rozłożeniu całego procesu wytwarzania określonego wyrobu na proces technologiczny i procesy pomocnicze, a następnie na rozłożeniu procesu technologicznego na poszczególne fazy technologiczne, operacje, zabiegi i ewentualnie ruchy robocze. W zależności od głębokości dokonanego podziału poszczególne operacje lub zabiegi (a wyjątkowo ruchy) przydziela się odrębnym robotnikom. Poszczególni robotnicy nie wytwarzają sami całych produktów (towarów), lecz stają się robotnikami cząstkowymi, z których każdy wykonuje określoną czynność, a ich suma tworzy produkt (towar)²⁴. K. Marks przeprowadził szeroką analizę oraz krytykę jednostkowego podziału pracy w kapitalistycznym sposobie produkcji.

Pod koniec XIX i od początku XX w. powstaje wiele prac naukowych podejmujących tę problematykę. Głównym kierunkiem jest tu tzw. tay-

²⁰ K. Marks, *Kapitał*, t. I, op. cit., s. 378.

²¹ Ibidem, s. 379.

²² F. Engels, *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*, w: Marks—Engels, *Dzieła wybrane*, t. II, op. cit., rozdz. IX.

²³ Wydaje się, że zachodzi istotna potrzeba — dla dalszych badań — uściślenia i ujednoczenia terminologii w tym względzie. Zdaniem autora, między wymienionymi pojęciami, które mają określać w gruncie rzeczy to samo zjawisko, zachodzą pewne różnice. U czytelnika mniej wtajemniczonego taka różnorodność pojęć — przyjmowanych jako synonimy przez wtajemniczonych — wywołuje niepokój. Wymaga to nieco szerszego ujęcia, na co ramy tego artykułu nie pozwalają.

²⁴ Jednostkowy podział pracy był przedmiotem zainteresowań wielu autorów od dawna. Można przypomnieć choćby cytowanych już autorów, a więc A. Smitha, F. Skarbka, K. Marksa. Szeroką rozprawę na temat tego podziału pracy przeprowadził ostatnio J. Kortan, na którego głównie się powołujemy.

loryzm²⁵, którego istota sprowadza się do wyeliminowania zbędnych ruchów robotnika dla skrócenia procesu produkcyjnego. Obok zalet — które po wnikliwej i krytycznej analizie zalecał wprowadzać w gospodarce socjalistycznej W. Lenin²⁶ — system ten zawierał wiele wad, które wpływały głównie stąd, że robotnik uważany był w znacznej mierze za czynnik mechaniczny. Taylor — pisze G. Friedmann — nie przypisuje wielkiego znaczenia inteligencji pracownika i jej roli w rozwijaniu postępu technicznego. Nie zapominajmy, że — jego zdaniem — dobre kierownictwo fabryki może być tylko wtedy realizowane, kiedy wszystkie maszyny w warsztacie obsługiwane są przez ludzi mających niższe kwalifikacje, a co za tym idzie, będących tańszą siłą roboczą. Dąży on do coraz większego podziału pracy, ale jednocześnie nie czyni żadnego wysiłku, żeby skompensować zwiększoną specjalizację, umożliwiając robotnikowi podwyższenie jego wiedzy technicznej i analizę czynności, które nakłada na niego racjonalizacja. W fabryce pracującej metodą Taylora robotnik musi ślepo wykonywać instrukcje ułożone przez biura techniczne bez jakiegokolwiek współpracy z jego strony, nie rozumiejąc nawet, w jakich warunkach i według jakich zasad zostały one ułożone²⁷.

W ustroju socjalistycznym jednym z ważniejszych zadań staje się podniesienie poziomu kultury ogólnej i technicznej. Cechą charakterystyczną socjalistycznego systemu gospodarki jest szybki wzrost tej kultury wśród mas pracujących, dokonujący się na gruncie wydatnego rozwoju ogólnego i specjalistycznego kształcenia nowych kadr oraz podno-

²⁵ Główna praca: F. W. Taylor, *The Principles of Scientific Management*, New York 1911. W języku polskim ukazała się po drugiej wojnie światowej jego książka: *Zarządzanie zakładem wytwórczym*, Poznań 1947.

²⁶ Pisząc o podniesieniu wydajności pracy Lenin stwierdza: „Trzeba na porządku dziennym postawić, w praktyce zastosować i wypróbować płacę akordową, postawić sprawę zastosowania wielu rzeczy naukowo słusznych i postępowych w systemie Taylora [...]”; i dalej: „Uczyć się pracować — zadanie to powinna Władza Radziecka w całej rozciągłości postawić przed narodem. Ostatnie słowo kapitalizmu w tej dziedzinie, system Taylora — jak i każdy krok postępowy kapitalizmu — łączy w sobie wyrafinowane bestialstwo wyzysku burżuazyjnego z szeregiem największych zdobyczy naukowych w dziedzinie analizy ruchów mechanicznych podczas pracy, wyeliminowania ruchów niepotrzebnych, opracowania najwłaściwszych metod pracy, wprowadzenia najlepszych systemów ewidencji i kontroli itd. Republika Radziecka za wszelką cenę powinna przejąć wszystko, co jest wartościowe w zdobyczach nauki i techniki w tej dziedzinie. Możliwość urzeczywistnienia socjalizmu będzie właśnie zależała od naszych sukcesów łączenia Władzy Radzieckiej i radzieckiej organizacji rządu z najnowszymi zdobyczami kapitalizmu. Trzeba w Rosji zorganizować badanie i wykładanie systemu Taylora, systematyczne wypróbowywanie go i przystosowanie” (W. I. Lenin, *Najbliższe zadania Władzy Radzieckiej*, w: *Dziela*, t. XXVIII, s. 264 i 265).

²⁷ G. Friedmann, *Maszyna i człowiek — problem człowieka w cywilizacji maszynowej*, Warszawa 1960, s. 40 i 41. Zob. w tej sprawie również: *Wiedza o pracy ludzkiej*, wyd. 2, Warszawa 1961, oraz A. Matejko, *Socjologia przemysłu w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, Warszawa 1962.

szenia kwalifikacji kadr²⁸. Przy rozmieszczeniu pracowników w przedsiębiorstwie socjalistycznym uwzględnia się potrzebę współpracy koleżeńskiej i pomocy wzajemnej, dzięki czemu współpraca między poszczególnymi wyspecjalizowanymi pracownikami, poszczególnymi odcinkami i wydziałami jest lepsza i bardziej efektywna niż w ustroju kapitalistycznym. Jedną z ważnych form organizacji pracy w przedsiębiorstwach są stałe brygady robocze tworzone dla zespołowego wykonywania określonych operacji²⁹.

Problem nadmiernego rozczłonkowania prac, tzn. zbyt daleko posunięty jednostkowy podział pracy i jego ujemny wpływ na wzrost wydajności pracy jest dziś w wielu państwach dostrzegany i staje się przedmiotem badań. Bada się możliwość scalania prac i jego konsekwencje³⁰. W przemyśle — pisze jeden ze znawców tego zagadnienia w państwach kapitalistycznych³¹ — wielu robotników przez całe lata wykonuje wyspecjalizowane operacje dotyczące pewnego wyrobu, a nigdy nie widziało tego wyrobu w postaci wykończonej. Robotnicy ci dosłownie nie wiedzą co robią. W tych warunkach nie zdają sobie sprawy ze swoich możliwości, nie czują, że są produktywni, że wnoszą coś wartościowego do społeczeństwa, nie widzą przed sobą celu. Czy w takiej sytuacji można ich ganić za negatywne postawy? Nawet gdy robotnik zna cel swojej pracy, czuje się niepotrzebny, jest ona tak dalece wyspecjalizowana, że jego własny udział wydaje się minimalny i mało wartościowy. Niezbędne jest, aby robotnik zdawał sobie sprawę ze znaczenia swojej pracy³². Tak więc jednostkowy podział pracy jest i musi być przedmiotem dalszych wnikliwych badań w państwach o różnych systemach ustrojowych.

FORMA ZAWODOWEGO PODZIAŁU PRACY

Społeczny podział pracy na rozmaitych szczeblach prowadzi do specjalizacji ludzi w określonych czynnościach, czyli do specjalizacji rozmaitego rodzaju konkretnych prac. Poszczególne konkretne rodzaje pracy

²⁸ Por. *Izmienienija w czislennosti i sostawie sowietskogo roboczego klasa*, Moskwa 1961; *Soćjalno-ekonomiczeskije problemy tiechniczeskogo progriessa*, Moskwa 1961, *Problemy pracy w ZSRR*, Warszawa 1962.

²⁹ *Ekonomia polityczna*, Akademia Nauk ZSRR, op. cit., s. 476.

³⁰ G. Friedmanti, *Czy zmierzch podziału pracy?*; M. Carre, *Scalanie prac w fabryce maszyn biurowych*, w: *Wiedza o pracy ludzkiej*, op. cit., s. 172 i dalsze; E. S.-Glikman, *Organizacja produkcji w hutnictwie*, rozdz. V, p. 7, pt. „Łączenie zawodów w wydziałach hutniczych”, Warszawa 1952, s. 142 i dalsze.

³¹ Keith Davis, *Human Relations at Work*, New York—S. Francisco—Toronto—London 1962.

³² *Kierowanie kadrami pracowniczymi*, Warszawa 1966, s. 437. Znamienny jest również w tym względzie wywód, który cytuje za H. Storchem w *Kapitale* K. Marks: „Robotnik, który opanował jakieś rzemiosło w całości, może wszędzie wykonywać swój zawód i zdobywać środki utrzymania; ale tamten [robotnik manufaktury] jest już tylko przynależnością i oderwany od swych współtowarzyszy pracy traci

są wykonywane przez określone grupy ludzi, które nazywamy zawodami, jak rolnicy, szewcy, tkacze, robotnicy metalowi, inżynierowie rozmaitych specjalności, księgowi, dyrektorzy fabryk itd. Tak widziany społeczny podział pracy nazywa się zawodowym podziałem pracy³³.

Zawodowy podział pracy stanowi jedną z możliwych form przejawiania się społecznego podziału pracy³⁴. Może on obejmować ludność w skali całej gospodarki narodowej lub też w skali danego działu czy gałęzi³⁵. Mając na uwadze tę formę podziału pracy ludność pracującą rozpatruje się w przeróżnych przekrojach o szerszym i węższym znaczeniu. W szerokim znaczeniu odróżnia się np. pracę kierowniczą i wykonawczą. O pracy kierowniczej, o jej roli w sposobie produkcji pisało już wielu³⁶. Praca zwierzchniego nadzoru i zarządzania — pisze Marks — pojawia się nieodzwrotnie wszędzie, gdzie bezpośredni proces produkcji ma postać procesu społecznie skombinowanego i nie występuje jako indywidualna praca producentów. I dalej — z jednej strony, we wszelkich pracach, w których współdziała wiele jednostek, powiązanie i jedność procesu muszą być nieodzwrotnie reprezentowane przez jedną kierującą wolę, tudzież przez funkcje, które nie dotyczą cząstkowych prac, lecz całokształtu działalności warsztatu, podobnie jak to widzimy u dyrygenta orkiestry. Jest to praca produkcyjna, która musi być wykonywana przy każdym skombinowanym sposobie produkcji³⁷. Ten rodzaj pracy ludzkiej jest więc

wszelką zdolność do pracy i wszelką samodzielność, toteż musi uznać za prawo, cokolwiek mu zechcą narzucić (K. Marks, *Kapitał*, t. op. cit., s. 389).

³³ O. Lange, op. cit., t. II, s. 59.

³⁴ W radzieckim podręczniku ekonomii politycznej czytamy: „Podstawowe formy społecznego podziału pracy są następujące: 1. specjalizacja produkcji socjalistycznej, czyli skoncentrowanie się poszczególnych gałęzi i przedsiębiorstw na wytwarzaniu określonych rodzajów produktu, jego części i detali lub na wykonywaniu określonej operacji przy wytwarzaniu produktu; 2. terytorialny podział pracy, czyli rozmieszczenie poszczególnych gałęzi produkcji w określonych obwodach i rejonach kraju; 3. zawodowy podział pracy, czyli specjalizacja pracowników w określonej dziedzinie pracy (*Ekonomia polityczna*, Akademia Nauk ZSRR, op. cit., s. 472 i 473).

³⁵ Słusznie zauważa prof. K. Secomski, że przekształcenia struktury społeczno-zawodowej nie mogą być odnoszone jedynie do przesunięć ludności od zawodów typu wiejskiego do zajęć w miastach. Zarówno na obszarze wsi, jak też na terenie miast dokonują się także głębokie przeobrażenia w istniejącej początkowo strukturze zawodowej ludności, co w znacznym stopniu oddziałuje na ogólne warunki wzrostu gospodarczego (K. Secomski, *Podstawy planowania perspektywicznego*. Warszawa 1966, s. 355).

³⁶ Por. choćby niektóre polskie wydawnictwa: Z. Izdebski, J. Tudrej, *Kierownicy przedsiębiorstw kapitalistycznych*, Łódź 1963, s. 216; L. Pasieczny, *Kierownik a bodźce materialnego zainteresowania*, Warszawa 1963, s. 262; L. Ząbkowicz, *Problemy kierownictwa w przedsiębiorstwie*, Warszawa 1966, s. 224.

³⁷ K. Marks, *Kapitał*, t. III, Część pierwsza, Warszawa 1957, s. 418.

wynikiem zawodowego podziału pracy na pewnym szczeblu rozwoju produkcji materialnej.

W szerokim znaczeniu odróżnia się również pracę kwalifikowaną i nie kwalifikowaną, pracę fizyczną i umysłową. W węższym znaczeniu mówi się o poszczególnych grupach zawodowych, np. robotnicy przemysłowi, budowlani, inżynierowie, technicy, górnicy, hutnicy itd., aż dochodzi się tu często do stosunkowo wąskiej specjalności, która nie zawsze sprzyja rozwojowi ogólnego intelektu człowieka, a tym samym i na dłuższą metę wzrostowi wydajności pracy. Charakterystyczne są w tym względzie słowa F. Engelsa o olbrzymach myśli, namiętności, charakteru, wszechstronności i wiedzy, jak np. Leonardo da Vinci czy Machiavelli. Bohaterów owego czasu nie krępował jeszcze podział pracy, którego wpływ, prowadzący do ciasnoty i jednostronności, tak często odczuwamy wśród ich następców³⁸. Do jakich granic powinna sięgać specjalizacja? Słusznie w tym miejscu przytacza prof. T. Kotarbiński Arystotelesowe hasło umiaru: optimum to nie maksimum. Usprawienie, które specjalista zawdzięcza wyłącznemu pełnieniu jednej tylko funkcji, okupuje się osłabieniem zaradności ogólnej, umiejętności dawania sobie rady w rozmaitych przygodnych okolicznościach. To, że specjalista lepiej robi na ogół swoją robotę niż „omnibus”, to nie ulega wątpliwości, ale że najlepiej pracuje, kto jest naj skraj niejszym specjalistą — to, przeciwnie, wzbudza poważne wątpliwości³⁹.

Państwa socjalistyczne stawiają sobie jako jedno z istotnych zadań uwolnienie człowieka w procesie pracy od funkcji mechanicznych i szablonowych przez co wpływać się będzie na ogromny wzrost twórczego charakteru pracy, wzrost kultury ogólnej i technicznej pracujących. W Związku Radzieckim — pisze wybitny uczyony radziecki S. Strumilin — pojawiły się traktory-automaty ze zdalnym sterowaniem, które pracują z dowolnymi przyczepami, bez traktorzysty, i zapewniają bezbłędną pracę o każdej porze, nocą i dniem. Wynałazł i uruchomił ten aparat, opierając się na potrzebach codziennej praktyki, nie uczyony-akademik i nawet nie inżynier konstruktor, lecz robotnik nowator, traktorzysta I. Loginów. Jest to ważne z tego względu, że takich robotników nowatorów w ZSRR jest kilkakrotnie więcej niż dyplomowanych uczonych⁴⁰.

Forma zawodowego podziału pracy wymaga we współczesnym społeczeństwie bardzo wnikliwych i wszechstronnych badań⁴¹. Wystarczy

³⁸ F. Engels, Wstęp do „*Dialektyki przyrody*”, w: Marks—Engels, *Dzieła wybrane*, t. II, op. cit., s. 53.

³⁹ T. Kotarbiński, *Traktat o dobrej robocie*, Łódź 1955, s. 219 i 220.

⁴⁰ S. Strumilin, *Problemy socjalizmu i komunizmu w ZSRR*, Warszawa 1962, s. 426 i 427.

⁴¹ Ramy i tytuł niniejszej pracy nie pozwala na wykazanie bogactwa problemów badawczych oraz wartości poznawczej zawodowego podziału pracy dla celów praktycznych, jak i teoretycznych. Może to być przedmiotem oddzielnego opracowania. Problematyka ta jest szczególnie we współczesnej polskiej litera-

choćby wskazać na wzajemne związki i znaczenie, jakie przypisuje się zawodowemu podziałowi pracy w problematyce kształtowania się warstw społeczeństwa socjalistycznego po zaniku klas społecznych⁴².

UWAGI KOŃCOWE

Podział pracy będąc kategorią ekonomiczną zmienia się. Każde społeczeństwo na określonym, stopniu swego rozwoju ma swój własny odmienny podział pracy. W społeczeństwie kapitalistycznym sposób wytwarzania, środki produkcji ulegają ustawicznym przeobrażeniom, rewolucjonizują się; odpowiednio do tego podział pracy pociąga za sobą jeszcze większy podział pracy wraz ze wszystkimi następstwami⁴³. Podział pracy w społeczeństwie kapitalistycznym ma charakter żywiołowy, w odróżnieniu od podziału wewnątrz warsztatu kapitalistycznego. Zdaniem K. Marksa, można przyjąć jako правило ogólne, że im mniej władza kieruje podziałem pracy wewnątrz społeczeństwa, tym bardziej rozwija się podział pracy wewnątrz warsztatu i tym bardziej zależy on tutaj od jednej osoby. Tak tedy odnośnie do podziału pracy władza w warsztacie i władza w społeczeństwie pozostają do siebie w stosunku odwrotnym⁴⁴.

Dopiero socjalistyczny sposób produkcji wprowadza pełną koordynację działalności wszystkich zakładów produkcyjnych w społeczeństwie. Koordynację taką osiąga się przez planowanie gospodarstwa społecznego. Planowanie nadaje podziałowi pracy i kooperacji między nakładami produkcyjnymi taki sam świadomy i celowy charakter, jaki właściwy jest kooperacji i podziałowi pracy wewnątrz poszczególnych za-
turze ekonomicznej mało znana. Por. A. Rajkiewicz, *Z problematyki badań nad aktywnością zawodową ludności Polski Ludowej*, Biuletyn IGS 1963, nr 3, s. 72—76).

⁴² Kryteria podziału na warstwy mogą być różne, ale decydujące znaczenie ma tutaj miejsce w organizacji społecznej, wynikające z podziału pracy. Por. B. Minc *Problemy i kierunki rozwoju ekonomii politycznej*, Warszawa 1965, s. 269 i dalsze; zob. również w tej sprawie: S. Widerszpil, *Skład polskiej klasy robotniczej — tendencje zmian w okresie industrializacji socjalistycznej*, Warszawa 1965, s. 46 i dalsze.

⁴³ Por. K. Marks, *Praca najemna i kapitał*, Warszawa 1948, s. 45.

⁴⁴ K. Marks, *Nędzza filozofii*, op. cit., s. 176. „Reguła, która przy podziale pracy wewnątrz warsztatu przeprowadzona jest a priori i planowo, przy podziale pracy wewnątrz społeczeństwa działa już tylko a posteriori, jako konieczność przyrody, wewnętrzna, ślepa, objawiająca się w wahaniach barometru cen rynkowych i przewyciężająca bezładną dowolność wytworów towarów. Ręko-dzielniczy podział pracy ma za przesłankę bezwzględną władzę kapitalisty nad ludźmi stanowiącymi już tylko członki należące doń mechanizmu całkowitego; społeczny podział pracy przeciwstawia sobie nawzajem niezależnych wytwórców towarów, nie znających nad sobą innej władzy niż konkurencja, niż przymus wywierany na nich przez ich krzyżujące się z sobą interesy [...]” (K. Marks, *Kapitał*, t. I, op. cit., s. 384).

kładów⁴⁵. Z tego też względu w socjalistycznym sposobie produkcji między społecznym podziałem pracy a jednostkowym podziałem pracy wewnątrz przedsiębiorstwa zachodzi zgodność stanowiąca wynik w szerokim tego słowa znaczeniu — społecznej własności środków produkcji.

Jak będzie kształtować się podział w pracy w rozwiniętym społeczeństwie socjalistycznym, jakie są i będą jego dodatnie i ujemne skutki społeczno-ekonomiczne, czy podział pracy może ulegać stopniowej likwidacji, czy też likwidacji ulegać będą tylko niektóre jego formy szczegółowe, czy społeczeństwo w ogóle może się obejść bez podziału pracy? Na te i inne pytania należy szukać odpowiedzi. Wymaga tego zarówno teoria, jak i praktyka.

DIVISION OF LABOUR AS AN ECONOMIC CATEGORY

S u m m a r y

The necessity of production is conditioned mainly by two factors: the existence of varied and continually growing human needs and the limited amount of goods, in a form provided by nature, which can satisfy these needs. Production is always a phenomenon of a social character, during which people work for and with each other. This leads to division of labour thanks to which certain units specialize in certain kinds of jobs.

Division of labour is an economic category of wide historical range appearing in different forms depending on the degree of development of production forces. Division of labour can be considered from many angles, both from the object and time as from space. Among the types of division of labour those most frequently mentioned are: social division, technical, professional, international and so on. Social division of labour at various levels leads to specialization in certain jobs which are performed by particular occupational groups of people (e.g. agricultural workers, shoemakers, weavers, accountants etc.). Occupational division of labour constitutes one of the possible forms of social division of labour.

⁴⁵ O. Lange, *op. cit.*, t. II, s. 58.